

İslam Kaynaklarına Göre Sebt Yahudileri'nin Maymuna Dönüştürülmesi Meselesi

Nur Ahmet Kurban

Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
nurahmetkurban@gumushane.edu.tr

Öz

İsrailoğulları, kendilerine verilen nimetlere karşı sorumluluklarını çoğunlukla yerine getirmediğinden, Kur'an'da birçok kez eleştirilmişlerdir. Kur'an kıssalarına bakıldığında İsrailoğulları'na verilen cezaların, genellikle sonraki toplumlar için ders ve ibret niteliği taşıdığı görülmektedir. Cumartesi gününde balık avlama yasağına uymayan bir grup Yahudi'nin maymuna dönüştürülmesi olayı da bunlardan biridir. Literatürde söz konusu gruptan, Sebt Yahudileri ya da Ashabu's-Sebt olarak bahsedilmektedir. Bu topluluğun hak ettiği ceza, o dönemde yaşayanlar için olduğu kadar, sonraki nesiller için de bir ders ve ibret kaynağıdır. Ancak bu dönüştürülmenin mecâzî anlamda mı, yoksa hakiki olarak mı gerçekleştiği hususunda farklı görüşler benimsenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada konuya ilişkin bu ihtilaf ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumartesi günü balık tutma yasağı, Mesh, Ashabu's-Sebt, Maymun, Evrim

The Question of the Shabbath-Jews' Transformation into Monkey According to the Islamic Sources

In the Noble Qur'an, the Children of Israel have been criticized many times, since they had not fulfilled their responsibilities with regard to the blessings granted to them. It can be observed from the parables of the Qur'an that the punishments given to the Children of Israel generally bear lessons and admonitions for the subsequent communities. The issue of the Jews of Shabbath changing into monkey is one of these exemplary lessons. This group is called the Jews of Shabbath in Islamic literature. The punishment meted out to this community is viewed as a source of lesson and example for the people of that period as well as the next generations. However, there are different points of view among scholars on whether "the turning into monkey" is metaphorical or real. This study aims to investigate into the various implications of this dispute.

Key Words: Sabbath breaking, Turning into monkey, Jews of Sebt, Evolution

Atf

Nur Ahmet Kurban, *İslam Kaynaklarına Göre Sebt Yahudileri'nin Maymuna Dönüştürülmesi Meselesi*, Marife, Bahar 2013, ss. 9-27

Giriş

Kur'ân, bir ilahî kitap olması hasebiyle toplumsal hayatı ilgilendiren birçok konuya temas etmektedir. Bu bağlamda o, insanlığa ibret olması için birçok tarihî olayı gözler önüne sermiştir. Bunun amacı, insanların ibret ve ders almalarını sağlamaktır. Kur'ân-ı Kerim'de bahsedilen tarihi olaylardan biri de Cumartesi gününde balık tutma yasağı ve bu yasağı çiğneyen bir topluluğun maymuna dönüştürülmesi hadisesidir. Bu olay, İslam tarihinde, bazen tefsir ilminin konusu olduğu kadar, bazen hadis ve tarih ilminin konusu olmuştur. Keza bu hadise, *mesh* (maymuna dönüştürme) ve evrim teorisi üzerinde akıl yürütmeye çalışan birçok bilim adamının da ilgi odağı olmuştur. Bazı araştırmacılara göre maymuna dönüştürme olayı bir reenkarnasyon konusudur. Her şeyden evvel mesh olayının Kur'ân ve sünnette geçmiş olması, Müslüman düşünürleri ciddi anlamda meşgul ettiği gibi, Müslüman halklar arasında da çeşitli efsanevi rivâyetlere konu olmuştur.¹ Dolayısıyla bu husustaki görüşlerin Kur'ân ve sünnet bağlamında aydınlatılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmada mesele, daha çok tefsir ve hadis kaynakları çerçevesinde incelenecektir. Gerekli görüldüğü yerlerde, diğer disiplinlerde yapılan çalışmalara da müracaat edilecektir. Çalışmamızda ilk olarak konu ile ilgili bazı kavramlar hakkında bilgi verilecek, daha sonra konu bu çerçevede temellendirilecektir. Tefsir kaynaklarının kronolojik sırasını gözetmek, mesh olayı ile alakalı tartışmaların tarihini tespit etmenin vazgeçilmez şartıdır. Dolayısıyla çalışmamızda âyetlerin kronolojik sırası dikkate alınacaktır. Keza mesh olayını ortaya koyarken konuyla ilgili hadislere temas edilecek ve çalışmanın sonunda da ilgili âyetlerin evrim teorisi ile olan ilgisi ortaya konulacaktır.

A. Konu İle İlgili Kavramlar

a. Mesh (مسخ)

Mesh kelimesi sözlükte, bir şekilden daha kötü olan başka bir şekle dönüştürme anlamında kullanılır. Doğrudan bir kişi kast edildiğinde, *çirkinlik* anlamını ifade eder. Kelime yiyecekler için kullanıldığında ise *tatsızlık*, at için kullanıldığında *zayıflık* anlamı söz konusudur.² Kelime, Kur'ân'da tek bir yerde, Yasîn sûresi 67. âyette “لَمَسَخْنَاهُمْ” şeklinde geçmektedir. Bu ibare hakkında kaynakların verdiği bilgiler dört görüş etrafında toplanmıştır. Birincisi, *helak etmek*, ikincisi, *ayakları üzerine çökertmek*, üçüncüsü, *taşa dönüştürmek*, dördüncüsü ise, *ruhsuz domuz ve maymunlara çevirmek* şeklindedir.³

Bu cümleden hareketle Şevkanî (ö. 1250/1834) *mesh* kelimesini, bir varlığı taşa ya da başka bir cansız varlığa veyahut bir hayvana dönüştürme şeklinde izah

¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 165.

² Bk. Cevherî, *es-Sihah Tacü'l-Luğâ*, I, 431.

³ Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 276; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, VII, 33.

etmektedir.⁴ Bazı çağdaş sözlükler de *mesh* kelimesinin fiziksel bir değişime işaret eden yönü ön plandadır.⁵

Bazı bilgilere göre *mesh* iki türdür. Birincisi özel bir dönüşümü ifade eder, arada bir meydana gelir ve fiziki şeklin dönüşümü ile gerçekleşir. İkicisi ise, her zaman meydana gelir ve ahlakın dönüşümü ile gerçekleşir. Bu durumda insanın ahlakı, bazı hayvanlara ait kötü huylarla aynı olur. Kişinin şiddetli hırsta köpeğe, alçaklıkta domuza ve taşkınlıkta öküze benzemesi gibi durumlar bunun örneğidir.⁶ Bu itibarla olmalıdır ki, *mesh* olayı, İslam düşüncesinde, Allah'ın bazı insanları günahları, başkaldırıları ve haddi aşmaları sebebiyle bir başka hayvan şekline dönüştürmesi veya en azından ahlak ve ruh itibarıyla onları çirkin hale getirmesi olarak anlaşılmaktadır.⁷ Bilimsel ifadeyle metamorfoza ve mutasyona uğraması anlamına gelmektedir. Bazı bilgilere göre ise, *mesh* evrim anlamı taşımaktadır.⁸

b. Sebt günü

Sebt (سَبْت) kelimesi, sözlüklerde tabaklanmış deri, zaman, sükûn bulmak, istirahat etmek, hafif uyku, kesmek, boynuna vurmak ve saç kesilmiş olmak anlamında kullanılmaktadır.⁹ Kelimenin bu anlamlarının yanı sıra, hayran kalmak, zeki olmak, hızlı yürümek gibi anlamları da vardır. Kelimenin aslı anlamının istirahat, sükûn, kesmek ve işi gücü bırakmak şeklinde olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bazı dilbilimciler, Araplarda sebt kelimesinin istirahat anlamda kullanılmadığını ifade etmişlerdir. Tarihî süreç içerisinde Yahudilerin yaygın olarak Allah'a istirahat etme vasfını yakıştırmalarına karşın, Müslüman dilbilimcilerin çoğu, kelimenin istirahat etme anlamını değil, kesme anlamını tercih etmişlerdir.¹⁰ Bu görüşte olanlara göre, bazı âyetlerde geçen "سَبَاتَا"¹¹ kelimesinin istirahat anlamında kullanılması istisnâ bir durumdur. Zira sebt kelimesinin istirahat anlamı sadece âyette geçtiği üzere, damme ile geldiği duruma özeldir.¹²

Sebt kelimesi, bütün türevleri ile Kur'ân-ı Kerim'de dört farklı formda, dokuz yerde geçmektedir.¹³ Kelimenin bu âyetlerde geçen kalıpları, tefsirlerde genellikle *Cumartesine girmek*, *Cumartesi günü* ve *çalışmayı terk etmek* gibi manalarda kullanılmaktadır. *İstirahat* anlamı ise, tercih edilmemektedir. Türkçe meâllerde birkaç istisnası ile kelimenin yaygın anlamı tercih edilmektedir.

Bazı kaynaklarda *sebt* kelimesinin İbranîce'deki *şabat* (Şabbat, sabbath ve sabbat) kelimesi ile ilişkilendirilerek¹⁴, kelimeye *dinlenme günü* anlamı vermişlerdir. Fiil olarak kullanıldığında *çekilmek*, *dinlenmek* ve *iş bırakmak* anlamına gelir.

⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 434.

⁵ Penrice, *Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an*, s. 288; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 162.

⁶ İsfahânî, *Müfredatu Elfazî'l-Kur'ân*, s. 768.

⁷ Yücedoğru, "Kur'ân ve Mesh", s. 67.

⁸ Bayrakdar, *age.*, s. 163.

⁹ Gürkan, "Sebt", *DİA*, XXXVI, 256.

¹⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, XII, 268-269.

¹¹ Furkan, 25/47; Nebe', 78/9.

¹² Bk. İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, II, 36-38.

¹³ Bakara, 2/65; Nisa, 4/47, 154; A'raf, 7/163; Nahl, 16/124; Furkan, 25; Nebe', 78/9.

¹⁴ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I, 139; Gürkan, "Sebt", *DİA*, XXXVI, 256.

Kelime genellikle Yadudî dinine ait bir günü ve o günde yapılan kutlamayı ifade etmekle birlikte mistik bir özelliğe de sahiptir.¹⁵ Kavram olarak insanın fiziksel açıdan dinlenmesini ve manevî açıdan tazelenmesini sağlayan iki yönü vardır.¹⁶ Yahudîlere göre, haftalık dinlenme gününü ifade eden bu kelimenin, Kitab-ı Mukaddes'te *ara vermek, durdurmak; sona ermek, dinlenmek* ve *kutlamak* gibi anlamlar etrafında dönüp dolaştığı görülmektedir.¹⁷ Konu ile alakalı olarak Tevrat'ın ifadeleri şöyledir: "Çünkü ben, RAB yeri göğü, denizi ve bütün canlıları altı günde yarattım, yedinci gün dinlendim. Bu yüzden Şabat Günü'nü kutsadım ve kutsal bir gün olarak belirledim".¹⁸ Başka bir bölümde de, "Altı gün çalışacaksınız. Ama yedinci gün sizin için kutsal Şabat, RAB'e adanmış dinlenme günü olacaktır. O gün çalışan herkes öldürülecektir."¹⁹ denmektedir.

Yahudî kaynaklarına göre, Şabbat günü kutlaması, Yahudîlere verilen on emir içerisinde yer alan tek kutlamadır.²⁰ Bu güne saygı, şeriatın diğer kuralları ile eş değerdedir. Bugünü ihlal etmek putperestliktir.²¹ Kur'an ise, ilgili yerlerde *sebt* gününü on emir içerisinde saymamaktadır. Ancak Bakara suresinde, *sebt* gününden bahseden âyetten bir önceki âyette,²² A'raf suresinde ise bir sonraki ayette, Tur dağımı üzerlerine kaldırmak suretiyle onlardan alınan söze dikkat çekilmektedir.²³

Yahudi kültüründeki anlayıştan farklı olarak Kur'an, bu güne ait sadece belli yasaklardan bahseder. Yahudilerin bu yasaklara uymadıklarından dolayı aşagılık maymunlara çevrildiği ve lanetlendiğini bildirir. Her ne kadar kâinatın altı günde yaratılması hususunda, Kur'an'la Tevrat arasında bir benzerlik söz konusu ise de, 7. Günü Yüce yaratıcının dinlenmesi, istirahate çekilmesi İslam inancına ters düşmektedir.²⁴ Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an'da kendisine isnat edilen *dinlenme* vasfını bizzat reddetmektedir.²⁵

İslâm kaynaklarının birçoğuna göre Allah Teâlâ, İsrailoğulları'na haftanın 6 günü çalışmayı mubah kılmış, Cumartesi günü ise çalışmayı yasaklamıştır. Bu günde onlara sadece dini konularda çalışma yapmalarını ve kalplerindeki dini duygularını ihya etmelerini, dünya sevgisi ve mala olan hırslarını zayıflatacak işler yapmalarını emretmiştir.²⁶

¹⁵ Gürkan, "Yahudîlik'te Şabbat (Sebt) - Kökeni, İlgili İnanç ve Uygulamalar", s. 38.

¹⁶ Gürkan, *age.*, s. 39.

¹⁷ Mısır'dan Çıkış, XVI, 23, 25, XX, 10, XXXI, 15, XXXV, 32, Levililer, XVI, 31.

¹⁸ Mısır'dan Çıkış, XX, 11. Ayrıca bk. Mısır'dan Çıkış, XVI, 23, 25, XX, 10, XXXI, 15, XXXV, 32, Levililer, XVI, 31.

¹⁹ Mısır'dan Çıkış, XXXV, 2. Bazı kaynaklarda Şabbat'a saygısızlığın cezası olarak ölüm cezası ile birlikte sürgün ve oruç gibi bazı uygulamalar da söz konusudur. Gürkan, *age.*, s. 37.

²⁰ Çıkış, 20: 81-11; Tesniye, 5: 12-15.

²¹ Gürkan, *age.*, s. 39, 41.

²² Bakara, 2/63.

²³ A'raf, 7/171.

²⁴ Gürkan, *age.*, s. 97.

²⁵ Kaf, 50/38.

²⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, I, 343. Benzer yorumlar için bk. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 286; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XI, 96.

B. Mesh Olayın Meydana Geldiği Yer

Mesh olayının meydana geldiği yer konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kaynaklarda bu kasabanın, Şam civarındaki Taberiyye,²⁷ Medyen,²⁸ Mısır'ın bir şehri, Şam'ın bir kasabası,²⁹ Kızıldeniz sahilinde Medyen ile Tur arasındaki bir yer³⁰, Medyen sahili³¹ ve Eyle ile Tur arasında bir kasaba³² olduğu gibi birbirinden farklı birçok rivâyete yer verilmektedir.

Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre bu yer, Eyle'dir.³³ Kaynaklarda geçen bir rivâyete göre İkrime (107/725), hocası İbn Abbas'a (v. 68/687) gelmiş ve onu kucağında Kur'ân parçaları olduğu halde ağlar bir vaziyette görmüştür. İkrime, "Seni ağlatan nedir?" diye sorunca, şu cevabı verir: "İşte bunlar, bu sayfalardır. İşte şu, A'raf sûresindedir. Sen Eyle'yi bilir misin?" der. İkrime, "Evet" diye cevap verince, "Orada Yahudîler'in yaşadığı bir kasaba vardır".³⁴ der. Söz konusu yerin Eyle olduğu hakkında İkrime'den başka varyantta nakledilen rivâyetler de vardır. İbn Ebî Hatim'in (v. 327/938) görüşüne göre, âyette bahsedilen yer, Eyle ile Tur arasında bir yerdir. Zeyd b. Eslem'den (v. 136/753) gelen bir rivâyette, olayın meydana geldiği yer, Miknâ denen Medyen ile Aynuna arasında bir kasabadır.³⁵ İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200) bu hususta dört görüş zikretmektedir. Bunlar, Eyle, Medyen, Medyen sahili ve Taberiyye kenti.³⁶

Bu konuda elde edilen bilgiler bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, bu hususta serdedilen görüşlerin bir kısmı doğrudan bir kentte işaret ederken, bazılarının da olayın meydana geldiği bölgenin sınırlarını tarif ettiği görülmektedir. Ancak yukarıda zikredilen Eyle kentinin Medyen olduğu yönündeki görüş ihtimal dâhilindedir. İslâm kaynaklarında Medyen bölgesinin sınırlarının Hicaz ile Suriye arasında kuzeyde Lût Gölü, güneyde Vâdilkûrâ, doğuda Nüfûd çölü, batıda ise Âkabe körfezi olarak tarif edildiği görülmektedir. Tarihte, bu şehir Suriye'yi Yemen'e, Mısır'ı İran körfezine bağlayan iki işlek ticaret yolunun kavşak noktasında yer alıyordu.³⁷ Muasır tefsir bilginlerinden İzzet Derveze'nin (v. 1984) ifade ettiği gibi Eyle, o dönemde Yahudîlerin yaşadığı bir şehirdir. Medyen ile Tur arasında bir sahil kentidir.³⁸

Eyle kasabası günümüzde Akabe olarak adlandırılmaktadır. Ürdün'ün denize açılan tek liman şehridir. Şehir, Maan ile doğudaki Vadilhisma'dan gelen yolların Vadîism (وادي إثم) üzerinden geçerek körfeze ulaştığı yere kurulmuştur. Daha önce-leri dağlardan körfeze açılan geçit Akabetu'l-Eyle olarak bilinirken, sonraları Akabe

²⁷ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 113.

²⁸ İbn Arabî, *Ahkamu'l-Kur'ân*, II, 329; Kemmaş, *el-Havî fi Tefsiri'l-Kur'ân*, VII, 41.

²⁹ İbn Arabî, *age*, 2/329.

³⁰ Ebû İslâm, *el-Emakin*, I, 3.

³¹ Hatîb, *Evdahu't-Tefasîr*, I, 203.

³² Suyutî, *Mufhemâtu'l-Akrân*, s. 46; Şerefuddîn, III, 111.

³³ Zerkeşî, *age*, I, 159; İbn Sa'dullah, *Ğureru't-Tibyân*, s. 132; Abadî, *Besâiru Zevi't-Temyîz*, I, 1260; el-Kemmaş, *age*, VII, 41; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, VI, 92.

³⁴ Taberî, *age*, VI, 95.

³⁵ Suyutî, *Mufhematu'l-Akrân*, s. 46.

³⁶ Cevzî, *age*, III, 276; Ebû Hayyan, *age*, IV, 407-708; Suyutî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 587.

³⁷ Harman, "Medyen", *DİA*, XIII, 347.

³⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hâdis*, II, 521.

şeklinde kısaltılmış ve şehre ad olmuştur.³⁹ Günümüzde Yahudî yerleşimcileri orayı restore ederek İlat (يلات) olarak isimlendirmişlerdir.⁴⁰ Burada zikredilen *Vadîsm* kelimesi bizim için ayrı bir önem arz etmektedir. Zira burada *ism* kelimesinin, Cumartesi gününde haddi aşan topluluğun işledikleri suça işaret niteliği taşıdığı kanaatindeyiz.

Bazı kaynaklarda Kur'ân'da bahsedilen *Ashabu's-sebt* ile Yahudî kaynaklarında yer alan Sambatyon nehri halkı arasında bir takım benzerliklerin bulunduğu ifade edilmiştir. Buradaki en önemli benzerlik *şabat* ile *sebt* kelimesinin birbirine benzemesinden ileri gelmektedir. Rabbi Akiba tarafından Şabat'ın kutsallığına delil olarak kullanılan Şabatyon nehrinde özel bir balık türü sadece şabat günü nehir kenarında görünürdü. Şabat balığı adı verilen bu balık, şabat günü yüzmez ve sahilde sakince dururdu.⁴¹ Ancak burada bahsedilen Sambatyon nehri ile âyette geçen deniz kıyısında bulunan Eyle arasında bağlantı kurmak güçtür. Diğer yandan bu bilgiler çalışmanın konusu olan maymuna dönüştürülmenin niteliği hakkında bir bilgi vermemektedir.

C. Mesh Konusu ile ilgili Âyetler ve Tahlili

Cumartesi günü balık tutma yasağını çiğneyen Yahudîler hakkında Kur'ân-ı Kerim'de birkaç âyet bulunmaktadır. Bunlar nüzul sırasına göre A'raf, Bakara ve Mâide sûrelerinde geçmektedir. Kronolojik sıralamanın olayın anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağı düşüncesiyle konu, âyetlerin nüzul sırasına göre ele alınmıştır.

a. A'raf Sûresi 163-166. Âyetler

Konuyla doğrudan ilgili olan 166. âyet olsa da, ondan önceki üç âyet de bu konuyla ilgilidir. Dolayısıyla burada 166. âyetle birlikte diğer âyetlerin meâlini de sunacağız. Söz konusu âyetlerin meâlleri şöyledir:

"Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Hani onlar cumartesi gününe saygısızlık gösterip haddi aşıyorlardı. Çünkü cumartesi tatili yaptıkları gün, onlara balıklar akın akın gelirdi. Cumartesi tatili yapmadıkları gün de gelmezlerdi. İşte böylece biz, yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyorduk." (163). "İçlerinden bir topluluk: "Allah'ın helâk edeceği yahut şiddetli bir şekilde azap edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?" dedi. Dediler ki: "Rabbimize mazeret beyan edebilelim diye bir de sakınırlar ümidiyle (öğüt veriyoruz)" (164). "Onlar kendilerine yapılan uyarıları unuttunca, biz de kötülükten men edenleri kurtardık, zulmedenleri de, yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü şiddetli bir azap ile yakaladık." (165). "Kibirli de kendilerine yasak edilen şeylerden vazgeçmeyince onlara: Aşâğılık maymunlar olun! dedik." (166).

Kaynakların belirttiğine göre bir grup ulema A'raf sûresinin sadece 163. âyetinin Medine'de indiğini belirtirken, diğer bir grup, 163 ile 172. âyete kadar olan

³⁹ Bilge, "Akabe", *DİA*, II, 209-210.

⁴⁰ Derveze, *age.*, II, 521.

⁴¹ Adam, "Sept Yahudileri", s. 127.

bölümün Medine’de indiğini belirtmiştir.⁴² Bize göre ikinci görüş daha isabetli bir görüştür. Zira Mekki sûrelerde İsrailoğulları’na dolaylı da olsa bir mesaj verilmesi söz konusu ise de, onlarla kapsamlı diyalogun Medine’de yaşandığı bir gerçektir. Bu manada Yahudilere meydan okuyan bu âyetin Mekke’de inmesi durumunda mesajın asıl hedefi tam manasıyla gerçekleşmemiş olacaktır. Diğer taraftan âyetin sebebi nüzülü ile ilgili nakledilen bir rivayet, âyetin Medine’de indiği görüşünü güçlendirmektedir. Bu rivâyete göre, Hz. Peygamber’i reddetmek isteyen bazı Medineli Yahudî gruplar şöyle demişlerdir: “İsrailoğulların’dan herhangi bir isyan sadır olmamış ve emredildikleri şeyleri yerine getirme hususunda direnmemişlerdir”. İşte bu âyet onların tutumlarını kınamak, yalanlarını ortaya çıkarmak ve işledikleri suçları yüzünden atalarının başlarına gelen mesh olayını onlara bildirmek için nazil olmuştur.⁴³

Mesh meselesinin gündeme getirilmesi, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Yahudilere, deniz kıyısında yaşayan bir Yahudî topluluğun başına gelen olayların sorulmasıyla olmuştur. Buna göre olay şöyledir:

Bu topluluğa Cumartesi günü çalışmamaları, o günü ibadetle geçirmeleri ve o günde akın akın gelen balıkları avlamamaları emredilmiş, ancak onlar kendilerine verilen bu emre itaat etmeyip, yasağı çiğnemişlerdir. Bundan dolayı da cezalandırılmışlardır. Tabî ki, bu esnada haddi aşanları uyararak isteyenler olduğu gibi, uyarmanın fayda sağlamayacağını düşünerek kenarda duranlar da olmuştur. Ancak bütün bu çabalar onları işlemekte oldukları günahattan uzaklaştıramamıştır. Böylece Allah tarafından gelecek bir ceza kesinleşmiştir. Suçluları uyarma hususunda ısrar eden ve kendileri söz konusu suça ortak olmaktan sakınanlar ise kurtulmuştur. Suçluların yola gelemeyecekleri anlaşılınca onların üzerinde Allah Teâlâ’nın “*Aşağılık maymunlar olunuz.*” emri gerçekleşmiştir.

Burada âyetlerin yapısındaki vurgu önemlidir. 163. âyetin sonunda geçen *fisk* (فسق) kelimesi, onların işledikleri suçun niteliğini belirleme hususunda ayrı bir öneme sahiptir. Zira *fisk*, Kur’ân’ın ifadesiyle dinden çıkmayı gösterir. Ancak onlar dinden çıkmakla da kalmamışlar, çevreye zarar vermeye ve ekolojik dengeyi de bozmaya başlamışlardır. Bu kavram, araştırma konumuzu ilgilendiren başka âyetlerde de sıkça geçmektedir.⁴⁴

Mesh olayı ile ilgili âyette⁴⁵ geçen bir diğer kavram ise, *âtev* (عتو) kavramıdır. Bundan anlaşılacağı üzere onların isyanları *âtev* (عتو) derecesine, yani ıslah edilemeyecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bunlar onların aşağılık maymunlara dönüşmelerini hak ettiğini göstermektedir. Keza âyetlerden de anlaşıldığına göre onlara kendi içlerinden bir grup tarafından uyarı yapılmış, ancak bu uyarı da onları işlemekte oldukları suçlardan caydıramamış ve suç işlemeye inatla devam etmişlerdir. Sonunda bunlar aşağılık maymunlara dönüştürülmüşlerdir.⁴⁶

⁴² Suyutî, *el-İtkan*, I, 57; Zerkeşi, *age.*, I, 141.

⁴³ Ebû Hayyan, *age.*, IV, 407.

⁴⁴ A’raf, 7/165; Maide, 5/59.

⁴⁵ A’raf, 7/166.

⁴⁶ Zemahşerî, *age.*, II, 127. Ayrıca bk. İsfehânî, *age.*, 546.

Bu bağlamda sûrenin 164. âyetinde, “Allah’ın helâk edeceği yahut şiddetli bir şekilde azap edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?” şeklinde gelen ifade de olayın vahametine işaret etmekte ve geldiği son noktayı göstermektedir.

Bütün bunlara ilaveten Tevrat’ın Yahudîlere bu güne saygının lüzumunu bildirmesi ve aksi davranışta bulunanların ölüm cezasına çarptırılacağı yönündeki uyarısı dikkate şayandır.⁴⁷ O güne saygı sıradan bir sorumluluk olsaydı, aykırı davranışta bulunanlar ölümle tehdit edilmezdi. Demek, Cumartesi gününe saygı, Kur’ân ve Tevrat’ın ifadesine göre, oldukça önemli bir konuma sahiptir.

b. Bakara Sûresi 65. Âyet

Konu ile ilgili âyetin meâli şöyledir:

“Artık sizden Cumartesi günü yasağımı çiğneyenlerden kesin haberdarsınız. İşte biz, onlara: “Aşağılık maymunlar olun” demiştik.”

Kaynakların belirttiğine göre Bakara sûresi Medine’de inmiştir. Hatta Medine’de ilk inen sûre olarak kabul edilmiştir.⁴⁸ Medine’de ilk inen sûrelerden olması sebebiyle şehirde birçok yönden üstünlük sağlamış olan İsrailoğulları’na yönelik hitaplar 40. âyetle başlamaktadır. Ancak sûrenin 62. âyeti ile kopan kitap silsilesi, hemen 63. âyetle tekrar İsrailoğulları’nı konu edinmeye devam etmektedir. İsrailoğulları’nın geçmişlerini gözler önüne sermeye devam eden âyetler zinciri aynı minvalde 152. âyete kadar devam etmektedir.

A’raf sûresinde geçen âyetler mesh olayının mekânsal yönünü bildirmekle birlikte mesh olayının vuku bulmasına zemin hazırlayan sebepleri ortaya koymuştur. Bu sûrede ise daha çok olayın amaç yönüne dikkat çekilmiştir. Âyetin doğrudan muhatabı Yahudîlerdir. Âyet, onların zihinsel arka planlarına işaret etmektedir. Onlar tarafından bilinen bir hususu açığa çıkarmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz A’raf sûresinin ilgili âyeti, mesh olayının İsrailoğulları’na sorulmasıyla başlarken, Bakara sûresinin 65. âyeti, muhatapların konudan haberdar olduğu bilgisini içermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, muhataplar olayın ayrıntılarından haberdardır. Nitekim âyet, olayın Yahudîlerce bilinmiş olduğunu ifade eden “وَلَقَدْ عَلِمْتُمْ” cümlesiyle söze başlamaktadır. Zira “قد” edatı mazi fiilin

başında geldiği zaman, fiilin mutlaka gerçekleştiği anlamına gelmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla âyetin giriş cümlesi olan “وَلَقَدْ عَلِمْتُمْ” parçası önemlidir. O zaman bunun anlamı,

“Artık sizden Cumartesi günü yasağımı çiğneyenlere verilen cezadan kesin haberdar oldunuz.”⁵⁰ demektir. Lehlerine olan her fırsatı değerlendirmeye çalışan İsrailoğulları’nın bu durum karşısında suskun kalması, bizim açımızdan önemlidir. Kur’an-ı Kerim’in bu husustaki âyetleri toplumun huzurunda açıkça okunmuş, fakat Yahudîler bu duruma karşı herhangi bir itirazda bulunmamışlardır. Öyle görüyor ki, bu olay, Yahudîler tarafından çok iyi bilinmektedir.⁵¹

⁴⁷ Mısır’dan Çıkış, 31/15.

⁴⁸ Cabirî, *Fehmu’l-Kur’ân’il-Hakîm*, III, 38.

⁴⁹ Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, s. 77.

⁵⁰ Râzî, *age.*, 3-4, III, 110.

⁵¹ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, I, 543; Derveze, *age.*, IX, 170.

Kur'ân, üslubu gereği, bu olaya zaman ve mekân açısından bir açıklık getirmezken, tefsirlerde olayın Hz. Dâvûd döneminde gerçekleşmiş olduğu bildirilmiştir.⁵² Bazı kaynaklarda *sebt* ashabının, Hz. Dâvûd'un diliyle lanetlenen topluluk olduğu ifade edilmiştir.⁵³ Bu bağlamda İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyete göre, İsrailoğulları, Hz. Musa döneminde Tevrat'ta, Hz. Davut döneminde Zebur'da, Hz. İsa döneminde İncil'de ve Hz. Muhammed (s.a) döneminde ise Kur'ân-ı Kerim'de olmak üzere tarih boyunca lanete uğrayan bir topluluktur.⁵⁴

Âyetteki "*aşağılık maymunlar olun*" emri, onların kendi kendilerine maymuna dönüşme gücüne işaret etmemektedir. Aksine buradaki emir sığasından anlaşılması gereken, emredilen şeyin hızlıca vuku bulması ve Allah'ın gücünün bir nevi izharıdır. Nitekim âyette istenen şey, isteyenin talebi doğrultusunda gerçekleşmiştir.⁵⁵

c. Mâide Sûresi 60. Âyet

Kur'ân-ı Kerim'de mesh olayı Mâide sûresinin 60. âyetinde de geçer. Âyetin meali şöyledir:

"De ki: Size, Allah katında karşılıkça bundan daha kötü olanı haber vereyim mi? Onlar: Allah'ın lânetlediği, gazap ettiği, bazılarını maymun ve domuzlara çevirdiği kimseler ile tağuta tapanlardır.⁵⁶ İşte bunlar, yeri daha kötü olan ve doğru yoldan en çok sapmış olanlardır."

Maîde sûresinin Medîne'de inmiş olduğuna dair görüş birliği sağlanmış olsa da hicretin hangi yılında indiği hususu tartışmalıdır. Bazı rivayetlere göre bu sûre, Hz. Peygamber'in Hudeybiye'den dönüşü esnasında inmiş, bazı rivayetlere göre de Mekke'nin fethi yılında inmiştir. Üçüncü bir rivâyet, sûrenin Veda hacı esnasında indiği yönündedir.⁵⁷ Her ne kadar Hz. Âişe'ye isnat edilen bir rivâyete dayanılarak bu sûrenin en son inen sûre olduğu kanaati oluşmuş ise de içerdiği konular bakımından iniş zamanının, Hz. Peygamber'in hayatının son dört yıllık süreci içinde indiği görülecektir.⁵⁸

Mesh olayına doğrudan temas eden 60. âyet, bir önceki âyetin anlamını tamamlar mahiyettedir. Nitekim 60. âyette geçen *zalıke* (ذلك), önceki âyette geçen bir duruma işaret etmektedir. Şu halde 60. âyet onlara, söz konusu ettiklerinden daha fazla şerli olan bir durumu bildirmektedir. Şer addettikleri aslında onların kendi halleridir. Yukarıda meâlini verdiğimiz âyetten de anlaşılacağı gibi aslında onlar, Allah'ın lânetlediği, gazap ettiği, işledikleri suçlarından dolayı bazılarını maymun

⁵² Resid Rıza, *age.*, I, 344; İbn Âşur, *age.*, 1, I, 543, 4, IX, 146.

⁵³ Maide, 5/78; Cüzcanî, *et-Tefsîru min Süneni Saîd b. Mansur*, I, 1514. Ayrıca bk. İbn Atiyye, II, 224.

⁵⁴ Bk. Ebû Hayyan, *age.*, III, s. 547-548.

⁵⁵ İsfehânî, *age.*, s. 219; Râzî, *age.*, I, 305.

⁵⁶ Ömer Nasuhî Bilmen, Ali Fikri Yavuz, Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk, Suat Yıldırım, Şaban Piriş, Diyanet Vakfı gibi kişiler ve kurum tarafından hazırlanan bazı meâllerde "عبد الطاغوت" kelimesinin atfının yanlış yere yapıldığı kanaatindeyiz. Atfın, hem dil hem de anlam bakımından öncesindeki "جعل" fiiline değil, baştaki "من" e yapılması daha doğru olacaktır.

⁵⁷ Zerkeşî, *age.*, s. 137.

⁵⁸ Bu husustaki tartışmaların ayrıntıları için bk. Bekaî, *Mesâidu'n-Nazar*, II, 2; Cabirî, *age.*, III, 352.

ve domuzlara çevirdiği kimselerdir. Aynı şekilde Hükümdarların ve Ruhbanlar'ın din kurallarına zıt olarak uydurduklarına taparcasına teslim olmaktadır. Oysa onlarda şeytana tapma yoktur. Allah katında karşılık bakımında kötü olan bunlardır.⁵⁹

Geçmişte bazı toplumların başına gelen farklı şeyleri âyet, *nebe'e* (نَبِيّ) kelimesiyle önemli bir hadise şeklinde onlara bildirmektedir. Zira *nebe'* kelimesi, bildirilen şeyin azametine işaret etmektedir.⁶⁰ Âyetten anlaşılacağı üzere söz konusu toplumların içinde Allah'ın, rahmetinden uzaklaştırdığı ve kendilerine kızdığı kimseler olmuştur. Yine Yüce Allah, onlardan kimilerini maymuna ve domuza çevirmiştir. Burada bazı tefsirciler, maymuna dönüştürülenlerin Cumartesi ehli, domuza dönüştürülenlerin ise Hz. İsa'nın sofrada arkadaşları olduğunu söylemişlerdir. Her şeyden önce âyetteki atıf ile atfedilen arasındaki ayrılık, maymuna çevirme ile domuza çevirmenin aynı şeyler olmadığına işaret etmektedir.⁶¹

D. Mesh Olayı İle İlgili Görüşler

Yukarıda bahsedildiği üzere Kur'ân-ı Kerim'de konu ile ilgili üç ayrı sûrede, üç ayrı âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerin tahlili yapıldıktan sonra mesh olayının nasıl gerçekleştiği ve meshe uğrayanların akıbetlerinin ne olduğu hususu bu araştırmada incelenecek önemli konu başlıklarındandır. Kaynaklara baktığımızda, meshin gerçekleşmesinin iki farklı görüş üzerinde odaklandığı görülmektedir. Bu görüşlerden biri, mesh olayının gerçek mânâda vuku bulduğu yönündedir. İkinci görüşe göre ise, mesh olayı gerçek anlamda değil, mecâzî anlamda vuku bulmuştur. Ancak meshe uğrayan topluluğun akıl ve idrak kuvvetlerinin ne olduğu hususu da ayrı bir tartışma konusudur.⁶² Biz aşağıda sırasıyla maymuna dönüştürülen Yahudî grubunun durumu ve daha sonra maymuna dönüştürmenin keyfiyeti üzerinde duracağız.

a. Meshe Uğrayan Topluluğun Durumu

Bilginler, dönüşüm yaşayan bu kimselerin azabın en şiddetlisini çekmeleri için zihinlerinin insan olarak bırakıldığını ifade etmişlerdir.⁶³ Daha açık bir ifade ile bir tekvini emir ile Allah'ın gazabına uğrayan söz konusu topluluğun bedeni maymuna dönüştürülmüş, bilinçleri daha önceki halleri üzerine bırakılmıştır.⁶⁴ Zira onlardaki bütün insanî vasıflar maymuna dönüştürülmüş olsaydı niçin bu hale geldiklerini anlayamazlardı. Başlarına gelen durum karşısında kederlenmeleri de mümkün olmazdı. Dolayısıyla akıl ve kavrama kuvvetleri kendilerinde kalmakla birlikte onların özleri maymun özüne dönüştürülmüştür.⁶⁵ Burada İbn Kesîr'den çarpıcı bir görüş nakledilmektedir. Ona göre İsrailoğulları Cumartesi gününde sağa delmek suretiyle balık tutmaya devam edince Yüce Allah onları maymun suretine çevirmiştir. Maymunlar da görünüş itibarıyla insanlara en çok benzeyen bir

⁵⁹ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, I, 926-927.

⁶⁰ Askerî, *el-Furuk fi'l-Luğa*, s. 33.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 301.

⁶² Konu ile ilgili tartışmaların tamamı için bk. Elmalılı, *age.*, I, 319; Ateş, I, 179; İbn Aşur, *age.*, I, 544.

⁶³ Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'ân*, I, 73.

⁶⁴ İbn Aşur, *age.*, I, 544.

⁶⁵ Maturidî, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, I, 488. Râzî, *age.*, III, 111.

varlıktır. Ama gerçekte insan değildir. Aynı şekilde onların yaptığı işler ve kurmuş oldukları tuzaklar zahirde doğru gibi gözükmele birlikte, iç yüzü itibariyle doğruya aykırıdır. Neticede onlara verilen ceza, amellerinin cinsinden bir cezadır.⁶⁶

Kur'ân'ın "İşte biz onlara aşıklık maymunlar olun dedik."⁶⁷ meâlindeki ayetin tefsiri bağlamında bir rivayet zikredilmiştir. Bu rivâyete göre, söz konusu topluluğun gençleri maymuna, yaşlıların da domuza dönüştürülmüştür. Ancak bu görüş ulama tarafından kabul görmemiştir.⁶⁸ Zira bu yorumun mezkûr âyetin açık ifadesine zıt olduğu bellidir.

Kaynaklarda meshe uğrayan Yahudî grubunun yaşayıp yaşamadığı ve nesil bırakıp bırakmadığı meselesi hakkında bazı görüşler zikredilmiştir. Kur'ân'ın açıkça görüş bildirmediği fakat hararetle tartışmaların oluşmasına yol açan kaynakların başında hadis edebiyatı gelmektedir.

Müslim'in (v. 261/875) *Sahih*'inde geçen bir rivâyete göre Hz. Peygamber'e, "Maymun ve domuzlar, Allah Teâlâ'nın mesh ettiği insanlardan mıdır?" diye sorulmuştur. O: "Allah Teâlâ bir kavmi helak etti mi ona nesil vermez. Maymun ve domuzlar daha önce de vardı." diye cevap vermiştir.⁶⁹ Bu hadisin gerek metin, gerekse senet bakımından güvenilirliği hakkında hadis bilginleri arasında herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Haliyle bu hadisin günümüzde olduğu gibi ileride oluşacak muhtemel bazı sorulara bir cevap niteliği taşıdığı da söylenebilir. Bu konuya ilişkin sahabe zümresinden İbn Abbas'a isnat edilen bir rivâyet mevcuttur. Söz konusu rivâyette ifade edildiği üzere, dönüşüm geçiren Yahudî topluluğu üç gündün fazla yaşamamışlardır. Bu zaman zarfında yememişler, içmemişler ve nesil de bırakmamışlardır.⁷⁰

Bu bağlamda Kasas sûresinin "Andolsun, ilk nesilleri helak ettikten sonra, Musa'ya, daha önceki (günahkâr) nesilleri ortadan kaldırdıktan sonra, insanlar için bir aydınlanma kaynağı, bir doğru yol bilgisi ve bir rahmet olarak Musa'ya kitabı verdik ki, (Bizi) anıp düşünsünler."⁷¹ meâlindeki âyetin yorumu ile alakalı olarak bir rivâyete nakledilmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin (v. 74/693) bildirdiğine göre Hz. Peygamber: "Allah Teâlâ, maymunlara çevirdiği o belde halkı hariç, Tevrat'ı indirdiğinden beri, hiçbir nesli gökten ve yerden gelen bir azâp ile helak etmemiştir." demektedir. Bu hadisi Hakim (v. 405/1014), Bezzar (v. 229/844), Seâlebî (v. 427/1035), Taberî (v. 310/922) ve el-Heysemî (v. 807/1404) gibi bilginler kitaplarına almışlardır. Nitekim bu hadis mevkuf ve merfu olarak nitelendirilmekle birlikte râvîlerinin güvenilir olduğu ve ayrıca bu vasıftaki rivâyetlerin tefsirde delil olmasında herhangi bir problemin olmadığı kanaatiyle bilginler tarafından itibar görmüştür.⁷² Bu hadisten anlaşıldığı üzere mesh olunanların nesli devam etmemiş ve Allah Teâlâ sebt ashabını maymuna çevirmek suretiyle cezalandırdığı gibi başka bir kavmi böyle biz ceza ile cezalandırmamıştır.

⁶⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Âzîm*, I, 289.

⁶⁷ Bakara, 2/65.

⁶⁸ İbn Kesîr, *age.*, I, 437.

⁶⁹ Müslim, *el-Müsnedu's-Sahih*, IV, 205.

⁷⁰ Kurtûbî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, I, 470-471.

⁷¹ Kasas, 28/43.

⁷² Elbâni, *Silsiletu'l-Ehâdisi's-Sahih*, V, 326-327.

b. Meshi Mecaz Olarak Kabul Eden Görüşler

Mesh olayının gerçek değil, mecâzî anlamda olduğunu savunanların başında Mücâhid gelmektedir. Bu görüşü ilk ortaya atan odur. Ondan gelen bir rivayette o şöyle demiştir: “Onların kalpleri mesh edildi. Onlar maymuna dönüştürülmedi. Bu sanki Allah Teâlâ’nın “Onların durumu kitaplar taşıyan eşeklerin durumu gibidir” sözüne benzer bir darb-ı misaldir.⁷³ Burada mesh edilen kimseler, içinde ne olduğunu anlamadan ve bilmeden kitap taşıyan eşeğe benzemektedirler. Ancak o, aynı olaydan bahseden Mâide sûresinin 60. âyetinde zikredilen maymun ve domuzlar hakkında “Bu maymun ve domuzlar, Yahudîler’den dönüştürülmüşlerdir.” demiştir.⁷⁴ Onun bu görüşü yukarıdaki görüşü ile çelişmektedir. Nitekim orada yaptığı açıklamada sadece kalplerin dönüşmesinden söz etmiştir.⁷⁵

Mücâhid’den ilk görüşüne zıt bir rivayet daha mevcuttur. Onun İbn Abbas’tan aktardığı bu rivâyete göre maymuna dönüştürmenin gerçek anlamda vuku bulduğu ve onların nesil bırakmadığı şeklindedir.⁷⁶ Yine Mücâhid, Bakara sûresi 65. âyette geçen “Ve ma halfeha (وما خلفها)” ibâresini, “Sebebiyle helak edildikleri suçlar” şeklindeki açıklaması oldukça önemlidir.⁷⁷ Zira burada yine işlenen bir suçun olduğu ve bu suç nedeniyle onların helak edildikleri anlaşılmaktadır. Karakterdeki dönüşümde fiziki bir değişim söz konusu olmadığından helak söz konusu olmaz. Bu bilgiler, Mücâhid’e dayandırılan ve meshin mecâzî yönde gerçekleştiği hakkındaki görüşün ona ait tek görüş olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan Mücâhid’in bu görüşünün âyetin zahirine aykırı bir görüş olduğu ulemanın çoğu tarafından benimsenmiştir.⁷⁸

Ulaşılabildiğimiz kaynaklardan Mücâhid’in ortaya attığı görüşün izlerini sürdüğümüzde asr-ı saâdetde herhangi bir sahabenin bu görüşten yana bir sözün söylendiği bilinmemektedir. Tabiûn ve tabiûn sonrası nesilden de bu görüşü savunan bir bilgiye rastlanmamıştır. Aksi yöndeki rivâyetlere ise sıkça rastlamak mümkündür.⁷⁹ En azından kendi dönemine kadar gündemde olan tefsir rivâyetlerini eserinde toplamaya çalışan Taberî (v. 310/923) bile meshin mecâzî olduğu hususunda Mücâhid’ten başka hiç kimseden bahsetmemiştir.

Bu konuda önemli bir tespitin Kurtûbî (v. 671/1258) tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. O, Mücâhid’in meşhur görüşünü aktardıktan sonra, “Bildirim kadarıyla böyle bir kanaati müfessirler arasından ortaya atan sadece o olmuştur.” demektedir. Bu bilgiyle Mücâhid’in görüşünün Kurtûbî’nin yaşadığı döneme kadar olan süreçteki tarihçesi hakkında önemli bir ipucu elde edilmiştir.⁸⁰

Kurtûbî’den önce yaşamış olan Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1210), araştırma konusu olan âyetin tefsiri bağlamında Mücâhid’in görüşünü birkaç yönden değerlendirmiştir. Meshin mecâzî olmasını ihtimalden uzak saymayan Râzî, meshin ger-

⁷³ Mücâhid, *Tefsîr*, s. 205.

⁷⁴ Mücâhid, *age.*, s. 311.

⁷⁵ Açıklama için bk. Mücâhid, *age.*, s. 312. 1. dipnot.

⁷⁶ İbn Ebî Hatim, *Tefsîru’l-Kur’ânı’l-Âzîm*, I, 132.

⁷⁷ Taberî, *age.*, I, 376.

⁷⁸ Râzî, *age.*, I, 111; İbn Kesîr, *age.*, I, 436.

⁷⁹ Taberî, *age.*, I, 373; İbn Kesîr, *age.*, I, 289.

⁸⁰ Kurtûbî, *age.*, I, 481.

çek anlamda vuku bulduğu görüşünü daha isabetli bulmaktadır. Ona göre insan sadece görünen şekilden ibâret değildir. Sadece insanın fiziğinde meydana gelen değişiklik sebebiyle insan, insanlığını kaybetmeyecektir. Dolayısıyla burada söz konusu mesh, insanın sûreti üzerinde vuku bulmuştur. O bu görüşünü daha da derinleştirerek ispatlamaya çalışır ve ikinci bir ihtimale cevap niteliğinde, “Söylediğimiz izahlarla meshin olabileceği sabit olunca, âyeti zahîrî mânâsına almak mümkün olur ve Mücâhid’in bahsettiği söz te’vile ihtiyacımız kalmaz. Bununla beraber Mücâhid’in zikrettiği husus da gerçekten pek uzak olan bir ihtimal değildir. Çünkü insan, mucizelerin ve delillerin ortaya çıkmasından sonra da cahilliğinde ısrar ederse, ona örfte bazen, “O eşektir, maymundur.” denilir. Bu mecaz, zahîr ve meşhur mecazlardan olunca, bu mânâyâ varmak kesinlikle mahzurlu değildir.” der.⁸¹

Mücâhid’in görüşü modern dönemle daha çok benimsenmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi günümüzde birçok araştırmacı söz konusu görüşü tercih etmekle birlikte mesh olayının gerçek mânâda vuku bulma imkânını da reddetmezler.⁸² Ancak bu husustaki geçmiş bilgileri geçersiz kılmak suretiyle Mücâhid’in görüşünün doğruluğunu farklı yöntem ve delillerle ispatlamaya çalışan yaklaşımlara da rastlamak mümkündür.⁸³ Klasik modernist yaklaşımın öncülerinden Reşîd Rıza’ya (v. 1935) göre âyet mesh olayının sûreten gerçekleştiğine delil teşkil etmez. Meshin sûreten ve cismen gerçekleştiğini gösterecek Hz. Peygamber’e merfu derecesinde isnat edilen hiçbir hadis yoktur.⁸⁴ Onun bu konudaki görüşünü mucizevî anlatımları rasyonalize etme çabası olarak değerlendirmek mümkündür.⁸⁵

Bu konu ile ilgili olarak şu özeti yapmak mümkündür: İslam düşünce tarihinin son asrında mesh kelimesinin “ahlâkî ve ruhi dönüştürme” şeklinde anlaşılması ön plana çıkmaya başlamıştır. Artık ilk dönemlerdeki gibi fiziki bir dönüşümden söz edilmez olmuş veya o kısmı tarihi bir malzeme olarak nakledildikten sonra esas mananın manevî ve ahlâkî bir dönüşüm üzerinde olduğu vurgusu yapılmıştır. Yani mesh hadisesini Mücâhid’in görüşü etrafında yorumlamaya başlamışlardır. Oysa onun görüşü daha önce bahsettiğimiz gibi kendi içinde çelişkilidir. Bu görüşe itiraz edenler, nassın zahîrine aykırı hareket etmekle birlikte fiziki dönüşümü aklın kurallarına aykırı gibi algılamaktadırlar. Burada tefsirlerde yer alan bazı bilgilerin geçmişte İsrailiyyat ya da ona benzer bazı sebeplerden dolayı malul olduğunu söylediğimiz gibi modern dönemdeki Kur’ân yorumuna ilişkin bazı bilgilerin de bilimsel pozitivist yaklaşımlarla sorunlu hale geldiğini söyleyebiliriz.⁸⁶

c. Meshi Gerçek Anlamda Kabul Edenlerin Görüşleri

Yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı gibi, mesh olayının mecâzî olarak gerçekleştiği görüşü, son döneme kadar pek taraftar bulmamıştır. Fahrüddîn er-Râzî’yi istisna tutarsak geçmiş dönem uleması konunun mecâzî yönünü irdelemeye pek ilgi duymamışlardır. Bu âlimler, hadisenin gerçek anlamda vuku bulduğunu ispat-

⁸¹ Râzî, *age.*, III, 111.

⁸² Elmalılı, *age.*, I, 319.

⁸³ Esed, *Kur’ân Mesajı*, I, 307, 133. dipnot; Kutub, *age.*, I, 77; Ateş, *Yüce Kur’ân*, I, 179.

⁸⁴ Reşîd Rıza, *age.*, I, 343-344.

⁸⁵ Pişgin, “Kur’ân’a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur’ân Tefsirine Etkisi”, s. 280.

⁸⁶ Yücedoğru, *agm.*, s. 68-70.

lamak için bir taraftan âyetlerin siyak-sibakından yararlanmalarının yanında konu ile ilgili hadisleri de kendilerine dayanak yapmışlardır.

Çalışmanın başında da ifade edildiği gibi, âyetlerin siyaki, dilsel yapısı ve âyetleri oluşturan bazı kavramlar, Cumartesi gününde balık tutma yasağını çiğneyen topluğun gerçek anlamda maymuna çevrildiğini destekleyecek deliller taşımaktadır. Bu bağlamda, Bakara sûresinin 66. âyetinde geçen *nekâl* kelimesi oldukça önemlidir. Kelime sözlükte *gem* ve *kelepçe* anlamlarında kullanılmaktadır. Bu gibi anlamlarına dayanarak kendisiyle diğerlerinin bağlandığı her şey için kullanılmıştır.⁸⁷ Bu cümleden hareketle *nekâl*, insanları benzeri bir günahı yapmaktan meneden ağır bir cezadır. Çünkü bu kelimenin kökü, *menetmek* ve *alıkoymak* manasındadır. *Yeminden kaçınmak* manası da *kelepçeye* ve *geme*, denilmesi de bu kökün manasındandır.⁸⁸ Kur'ân'a baktığımızda bu kelimenin *enkâlen*, *nekâle*, *nekâlen* ve *tenkîla* formlarında kullanıldığını görülmektedir.⁸⁹ Bu âyetlerde kelime, genellikle ibretli ve caydırıcı bir ceza anlamında kullanılmıştır.⁹⁰

Nekâl kelimesinin bu yöndeki delaleti, mesh olayının somut bir vaka olarak tarihe geçmiş olmasını gerekli kılmaktadır. Zira insanları benzeri bir günahı işlemekten meneden ağır bir ceza ancak bu şekilde olur. Yani bu kelimenin normal bir cezadan daha farklı bir cezayı ifade etmek için kullanıldığı açıktır. Nitekim hırsızlık yapan kimse için öngörülen ceza da böyledir.⁹¹ Kaynakların zikrettiğine göre, basit bir yermeye *nekâl* denmez. Ne zaman yerme büyük, çok ve meşhur olursa, o zaman bu kelime kullanılır. İşte bu izaha göre, Allah Teâlâ, ısrarla hırsızlık yapan kimse hakkında, bir ceza ve *nekâl* olmak üzere elinin kesilmesini vâcib kılmış ve bu cezanın, o kimseyi hor ve hakir kılacak şekilde tatbik edilmesini istemiştir. Buna göre bu kelime, hemen hemen sadece büyük yermelerde kullanılan "خزي (horluk ve hakirlik)" durumunda kullanılır.⁹² Dolayısıyla âyetin yapısından anlaşılacağı üzere *nekâl* vasfını taşıyan bir ceza, suçun dengi bir ceza olmamakla birlikte, caydırıcılık vasfı olan bir cezadır.

Mesh cezasının hem orada bulunanlara hem de gelecek nesle bir ibret amaçlı oluşu (لما بين يديها وما خلفها)⁹³ dikkat çekicidir. Nitekim cezanın niçin ve nasıl gerçekleştirildiği hususu -çalışmanın farklı yerlerinde bahsedildiği gibi- daha önceki topluluklar tarafından biliniyordu. Zira Tevrat'ta Cumartesi gününe saygı ile ilgili açık hükümler vardır. Fakat bu olaydan Tevrat, Kur'ân'da bahsedilen şekilde bahsetmemiştir. Hz. Peygamber dönemindeki Yahudîler'in, tarihlerinin belli bir döneminde atalarından bir grubun başına gelen bu olaydan haber oldukları bilinmektedir. Eğer onlardan en ufak bir itiraz gelmiş olsaydı, durum ilk dönem kaynaklarına mutlaka yansımış olurdu. Kur'ân bu olayı bir defa değil birkaç defa dile getirmiştir. Ayrıca Allah Teâlâ, olayı, Kur'ân-ı Kerim'de zikretmek sûretiyle kıyamete kadar dünyaya gelecek insanlara öğüt kaynağı kılmıştır. Bu amaca matuf olmak üzere

⁸⁷ Bk. Ferâhîdî, *Kitabu'l-Âyn*, V, 372.

⁸⁸ İbn Faris, *Mu'cem*, V, 473; Râzî, *age.*, III, s. 112.

⁸⁹ Abdülhakî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 719.

⁹⁰ Naziat, 79/25; Zemahşerî, *age.*, I, 165.

⁹¹ Mâide, 5/38.

⁹² Râzî, *age.*, III, 112.

⁹³ Bakara, 2/66.

onların şekilleri değiştirilmiştir.⁹⁴ Bu durum, olayın soyut bir değişimden daha ziyade, gerçek bir örnek olmasını daha isabetli kılmaktadır. Dolayısıyla ibret, şeklen maymuna dönüşmede daha güçlüdür.⁹⁵

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şu ki, bir insanı domuzla benzetmek ile domuz yapmak aynı şey değildir. Bazı insanlar, bazılarını domuz ve maymuna benzetebilirler. Bunun örneklerine Kur'ân-ı Kerim'de de rastlamaktayız.⁹⁶ Teşbihin belli özellikleri vardır. Belagat ilminde, bir edat ile aralarındaki ortak nitelikten dolayı bir şeyi başka bir şeye benzetme yapılır. Bu işlemin bir benzetme edatı ile ya da benzetme edatlarından birini takdir edebileceğimiz bir yapıda olması gerekir.⁹⁷ Ancak üzerinde durulan konuya temel teşkil eden âyetlerde teşbih yoktur. Bu dönüşüm *kûnû* şeklinde bir emir sığası ile ortaya konmaktadır. Bilindiği üzere her emir bir oluşumu ifade eder. Teşbihte ise bu özellik yoktur. Zira belagat kitaplarında emir ile teşbih ilminin bahsedildiği alanlar farklıdır. Bu bağlamda âyette geçen "*kûnû*" kelimesi, *tekvînî/teshîrî* emir kalıbında bir emirdir. Bu emir formuyla âyette olduğu gibi muhatap, tahkîr edilmiş ve boyun eğdirilmiştir. Maymuna dönüşme gücü kendilerinde olmadığı halde, Allah'ın emriyle onlar maymuna dönüşmüşlerdir. Onlar o anda Allah'ın gücünün baskınlığını üzerlerinde bulmuşlardır. Yani kendilerinin hiçbir müdahaleleri olmaksızın Allah'ın gücü, onları insanlıktan maymuna dönüştürmüştür. Tekvînî emir budur. Diğer emir çeşitleri farklı formlarda olmakla birlikte onlarda bu özellik yoktur.⁹⁸

Bir ferdi ya da bir topluluğu, sergilediği davranışlardan dolayı maymun veya başka olumsuz vasıflarla tanımlamak her zaman için mümkündür. Bu, göreceli bir vasıf olduğundan bütün zamanlara ve bütün insanlığa örnek olması söz konusu olmayabilir. Olaya Kur'ân sünnet bütünlüğü penceresinden baktığımızda, âyeti mecâzî bir anlama zorlamanın bir fayda sağlamayacağını söyleyebiliriz.

E. Âyetin Evrim Konu Olması

Kaynaklar, evrim ile ilgili düşüncelerin çok eskilere dayandığını belirtmektedirler. O dönemlerde bilginler, birçok imkânsızlıklara rağmen ilginç gözlemler yapmışlardır. Şunu hemen ifade etmek gerekir ki, evrim teorisi ile ilgili çalışmaların temelleri, Lamrack ve Darwin'den çok önceki zamanlarda atılmıştır.⁹⁹

İslâmî ilimlerin kurumsallaşmaya başladığı dönemlerden itibaren Müslüman din adamları, evrim teorisi konusunda ciddi çabalar sergilemişlerdir. Hatta Kur'ân'ın birçok âyetini ve Hz. Peygamber'in birçok hadisini bu yönde te'vil etmeye çalışmışlardır.¹⁰⁰ Mu'tezilî düşüncenin önemli şahsiyetlerinden Cahız'ın (v. 255/868) "*aşağılık maymunlar olun*" şeklindeki Kur'ân âyetine dayanarak anî değişimlerle tür değişikliğini, yani günümüz terminolojisiyle mutasyonu kabul ettiği ve bunu makul karşıladığı söylenebilir.¹⁰¹ Nitekim o, âyette geçen mesh olayının, çoğ-

⁹⁴ Demirci, *age.*, s. 162.

⁹⁵ İbn Âşur, *age.*, I, 544.

⁹⁶ Maide, 5/31; A'raf, 7/176; Ankebut, 29/41; Lukman, 31/9; Cumu'a, 62/5.

⁹⁷ Bk. Atîk, *İlmu'l-Meânî*, I, 62.

⁹⁸ Bk. Atîk, *age.*, I, 82; Benzer örnek için bk. Teftazanî, *Muhtasarü'l-Meânî*, s. 213.

⁹⁹ Şengün, *Evrîm*, 79; Bayrakdar, *age.*, s. 12 vd.

¹⁰⁰ Bayrakdar, *age.*, s. 19.

¹⁰¹ Bayrakdar, *age.*, s. 51, 57.

rafi şartların etkisiyle her yerde ve her durumda devam edebileceğini düşünmektedir.¹⁰²

Müslüman bilim adamlarının mesh olayına bakışları çok farklı olmuştur. Ancak evrendeki varlıkların gelişim süreçleri üzerinde yürütülen gözlemler ve bunların sonucunda ortaya konan hükümler, mantıksal olarak kendi içerisinde birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Çünkü evrim teorisi gibi zor bir konunun sağlıklı sonuç ortaya koyabilmesi için uzun soluklu deneylere ihtiyaç vardır. Ne var ki, böyle bir alana İslam âleminin yakın zamana kadar, genellikle teorik açıdan yaklaştığı görülmektedir.

Evrim teorisinin çalışma konusunu ilgilendiren türü, biyolojik aktüel evrimdir. Bu konudaki düşünceleri ile dikkat çeken Cahız ve Abdulkadir Bîdîl gibi bilginler, türlerin zincirleme dönüşümünü savunmuşlar ve hayvanların biyolojik evrim sonucunda, insan türlerinin ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.¹⁰³

Tarihin bir döneminde ortaya atılan bu gibi iddialar, günümüzde hem batılı bilginler hem de İslâm bilginleri tarafından çürütülmüştür. Artık bir varlık türünün, diğer bir varlık türünden meydana gelmesi söz konusu değildir.¹⁰⁴ Kaynaklarda belirtildiği üzere şartların değişimi sonucu, insanlarda şekil ve renk açısından bazı farklılıkların görülmesinin evrim teorisi için önemli bir delil değeri taşıdığı görülmektedir.¹⁰⁵ Fakat bunlar yine insandırlar. Biz onlara, özelliklerini taşıdığı varlıklara yaptığımız muameleyi yapmayız. Cumartesi günü haddi aşanlar, gerekli şartlar oluştuğu için kendiliğinden maymuna dönüşmemişlerdir. Burada Allah'tan gelen bir emir söz konusudur. Emir, Allah'tan olunca her sonucun bizim tasavvurumuz doğrultusunda olmasını bekleyemeyiz. Mucizelerin olağanüstü bir şekilde ortaya çıkması, alışılmışlığın dışında bir durumdur. Şu açıkça söylenebilir ki, her ne kadar karakter bakımından bir yakınlık olsa da araştırma konusu olarak seçilmiş olan âyete dayanarak maymunun insandan türediği düşünülemez.¹⁰⁶ Zira Cenab-ı Hak her türü ayrı yaratmıştır. Her türe diğerlerine benzeyen bazı ortak özellikler vermekle birlikte, söz konusu varlığa onu diğerlerinden ayıran bazı temel özellikler bahşedilmiştir. Şu halde insan türü kendine has bir yaşam tarzı izlerken, maymun türü de kendine özgü bir yaşam tarzı sürdürmektedir.¹⁰⁷ Ama canlı türü olarak mutlaka birbirine benzeyen yönleri vardır. Burada belirleyici olan farklılıklardır.

Bazı bilginler, üzerinde durduğumuz âyetlerden evrim teorisine pay çıkarma çabaları sadedinde “maymunların insan tabiatı ile hayvan tabiatı arasında bir basamak” olduğunu söylemek suretiyle bir ara tür iddiasında bulunmuş, hatta bu canlıya bir isim bulma arayışı içine girmişlerdir.¹⁰⁸ Bu görüşü, İhvânü's-Sâfâ, İbn Miskiveyh (v. 421/1030), İbn Arabî (v. 638/1240), İbn Haldûn (v. 808/1405), Nâsirüddîn et-Tûsî (v. 672/1273) ve Erzurumlu İsmail Hakki (v. 1780) gibi bilgin-

¹⁰² Câhız, *el-Heyavan*, IV, 295-297.

¹⁰³ Bayrakdar, *age*, s. 122, 123. Son görüş için bk. *ae.*, s. 124, Şekil 2.

¹⁰⁴ Elmalılı, *age*, III, 301; Yaktı, “Kur’ân’da İnsanın Yaratılışı ve Evrim”, s. 14; Bayrakdar, *age*, s. 150.

¹⁰⁵ Bayrakdar, *age*, s. 51-53.

¹⁰⁶ Aksî görüş için bk. Ateş, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Evrim Teorisi”, s. 131.

¹⁰⁷ Daha ayrıntı için bk. Etöz, “Evrim Tesadüfüne Karşı Mantık ve Ruhçu Görüş”, s. 417; Yaktı, *agm.*, s. 14.

¹⁰⁸ Şengün ve Ulakoğlu, *age*, s. 80.

ler savunmuşlardır.¹⁰⁹ Konu ile alakalı bir başka görüş ise Mevlana (v. 672/1273) ve Abdulkadir Bidfil (v. 1715) gibi bilginlerin görüşleridir. Onlara göre insan, hayvan türlerinin en mükemmelleşmiş türü kabul edilen bir maymun türünün evriminden meydana gelmiştir. Nitekim Abdulkadir Bidfil “Adem, Adem olmazdan önce maymundu” şeklindeki sözüyle, insanın maymundan türediğini çok cesurca dile getirmeye çalışmıştır.¹¹⁰ Yine kaynakların verdiği bilgilere göre, birçok Müslüman evrimci insan ve maymun arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş ve maymunu insanın en aşağı tipi olarak tanımlamıştır.¹¹¹

Yukarıda ifade edildiği üzere, bazı Müslüman düşünürler, Bakara sûresinin 65. âyeti ve buna benzer bazı âyetlere dayanarak hayvanlara dönüşümün imkânı sonucuna varmışlar ve buradan hareketle âyetin evrim teorisine işaret niteliği taşıdığını öngörmüşlerdir.¹¹² Bu âyetlere dayanarak evrim teorisi kurgusu yapılıyorsa, burada bir istinbat hatası yapıldığına dikkat çekmek gerekmektedir. Zira âyet metninin böyle anlayışa müsaade etmeyeceği açıktır.

Sonuç

İsrailoğulların’dan Cumartesi yasağına uymayan bir grubun maymuna dönüştürülmesi olayı, *mesh* olarak ifade edilmektedir. İlgili âyetlerden anlaşıldığı üzere, yapılan uyarıları dikkate almayan bu topluluk, gerçek anlamda maymuna dönüştürülmüştür. Dolayısıyla bu olay bir ibret kaynağı olmak üzere tarihe geçmiştir.

Araştırma sonucunda gördük ki, İslâm tefsir geleneğinin ilk döneminden son dönemlerine kadar gerek rivâyet ağırlıklı tefsirler olsun, gerekse dirâyet ağırlıklı tefsirler olsun *mesh* olayı, gerçek bir hadise olarak kabul edilmiştir. Kanaatimize göre, müfessirleri bu doğrultuda görüş serdetmeye sevk eden sebep Hz. Peygamberden gelen bazı rivâyetlerin yanında âyetlerin siyaki, sibaki ve yapısal özellikleridir. Ancak modern dönemde maymuna dönüştürme olayının mecâzî yönü daha fazla ön planda tutulmuştur.

Olayın ayrıntılarını konu edinen rivâyetler incelendiğinde, maymuna dönüştürülen kimselerin üç günden fazla yaşamadıklarını bildiren rivâyet, hadis uleması tarafından güvenilir bulunmuştur. Sahih rivâyetlere göre, Cumartesi yasağını ihlal eden grup gerçek anlamda maymuna dönüştürülmüş ve onlar üç günlük bir yaşamdan sonra nesil bırakmadan ölmüşlerdir.

Çalışma boyunca olayın tarih kaynaklarındaki izleri sürülmeye çalışılmıştır. Ancak İslâm tarihi kaynakları, rivâyet merkezli eserlerde yer alan bilgilerden farklı bir bilgi sunmamaktadır. Diğer yandan birçok kaynağın bu olaya hiç yer vermediği tespit edilmiştir. Bu süreçte İsrailoğulları’nı konu edinen müstakil çalışmalar da incelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu kaynaklarda da tefsir ve hadis kaynaklarında olanlardan farklı bir bilgiye rastlanmamıştır. Özellikle Yahudî tarihine ilişkin eserlere ulaşmaya gayret gösterilmiştir. Ulaşılabilen eserlerin çoğunda *mesh* olayı hakkında bilgi verilmediği için kaynaklar içerisinde bu eserler gösterilmemiştir. Aynı

¹⁰⁹ Bayrakdar, *age.*, s. 126.

¹¹⁰ Bayrakdar, *age.*, s. 127.

¹¹¹ Bayrakdar, *age.*, s. 139.

¹¹² Taslaman, *Evrin Teorisi: Felsefe ve Tanrı*, s. 378.

amaca yönelik olarak Yahudî kaynakları üzerinde çalışma yapan bazı ilim adamları ile sözlü ve yazılı olarak görüşmeler yapılmıştır. Sonuçta şu söylenebilir ki, bu olayı en ayrıntılı işleyen Kur'ân-ı Kerim olmuştur.

Yüce Allah, Hz. Âdem'i yoktan var ettikten sonra, bütün beşeriyeti onun neslinden yaratmıştır. Bu hususta Kur'ân'ın sunduğu bilgiler son derece açıktır. İnsan denen bu saygın varlık, başlangıçta olduğu gibi kıyamete kadar insan neslinden dünyaya gelmeye devam edecektir. Maymunlar dâhil diğer canlı cinsleri de kendi cinslerinden türetilmiş ve o da kıyamete kadar bu şekilde devam edecektir. Kısacası, her tür kendi cinsi içerisinde varlığını sürdürecektir. Dolayısıyla bu olayın evrim malzemesi olarak kabul edilmesinin doğru olamayacağı kanaatindeyiz.

Çalışma konusu çerçevesinde düşünüldüğünde, Yüce yaratıcı Cumartesi günü haddi aşanları maymuna çevirmek istemiş, onun bu isteği kendinden gelen bir emirle hemen gerçekleşmiştir. Bu olağanüstü olay, kıyamete kadar insanlara ibret olmaya devam edecektir.

Cumartesi günü haddi aşan zümre üzerinde meydana gelen mesh olayı, biyolojik olarak gerçekleşmiştir. Burada şu husus da unutulmamalıdır ki, bu olayın amacı ve ifade tarzları dikkate alındığında vakanın çağdaş mutasyon anlayışında olduğu gibi, farklı türlerin oluşumunu izah etme gibi bir amacı yoktur. Başka bir ifadeyle olayın anlatılış amacı, daha çok öğütsel boyuttadır. Fakat burada ne olursa olsun bir insan grubunun maymuna dönüştürülmesi söz konusudur.

Kaynakça

- Abadî, Mecduddîn el-Firuz, *Besâiru Zevî't-Temyîz fî Letâifil-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, Kahire 1416/1996.
- Abdulkakî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazil-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut t.y.
- Adam, Baki, "Sept Yahudileri", *Bütün Yönleri İle Yahudilik Uluslararası Sempozyum*, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Ankara 2012, s. 127.
- Akdemir, Hikmet, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.
- Askerî, Ebû Hilal, *el-Furuk fi'l-Luğa*, IV. bs. Beyrut 1400/1980.
- Ateş, Süleyman, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Der.*, C. XX, 131. -----, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989.
- Atîk, Abdulazîz, *İlmu'l-Meânî*, Lübnan 1430/2009.
- Aynî, Ebû Muhammed, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buharî*, Beyrut t.y.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, II. bs. Ankara 2001.
- Bekâî, İbrahim b. Ömer, *Mesâidu'n-Nazar li'l-İşrafi Ala Mekasidi's-Suver*, I. bs. Riyad 1408/1987.
- Bilge, Mustafa L., "Akabe", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1969.
- Cabirî, Muhammed Abid, *Fehmu'l-Kur'ân'il-Hakîm*, I. bs., Beyrut 2009.
- Câhız, *el-Heyavan*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- Cevherî, *es-Sihah Tacü'l-Luğa ve Sihahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdü'l-Ğafur Attar, Beyrut 1407/1987.
- Cevzî, Ebû'l-Ferec, *Zâdu'l-Mesîr*, Beyrut 1407/1987.
- Cüzcanî, Ebû Osman, *et-Tefsîru min Süneni Saîd b. Mansur*, thk. Sa'd b. Abdillâh b. Abdilaziz Ali Humejd, Riyad 1417/1997.
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2009.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hâdis*, Kahire 1383/1963.
- Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-Muhîtfi't-Tefsîr* haz: Adil Ahmed Abdi'l-Mevcûd ve Ali Muhammed Ma'rad, vd., Beyrut 1413/1993.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin, *Silsiletu'l-Ehâdisi's-Sahîha*, Riyad 1415/1995.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yayın - Dağıtım, İstanbul t.y.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul 1420/1999.
- Etöz, Abdulkadir, "Evrime Tesadüfüne Karşı Mantık ve Ruhçu Görüş", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 1990, S. 3.
- Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed İvad Mur'ib, Beyrut 2001.
- Gürkan, Salime Leyla, "Sebt", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2009.

- , *Yahudilik'te Şabbat (Sebt) - Kökeni, İlgili İnanç ve Uygulamalar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Halil b. Ahmed el-Basrî, *Kitabu'l-Âyn*, thk. Mehdî Mahzumî ve İbrahim Samirî, Beyrut t.y.
- Harman, Ömer Faruk, "Medyen", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003.
- Hatîb, Muhammed Abdullatif, *Evdahu't-Tefasîr*, Mısır 1383/1964.
- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı vd. *Kur'an Yolu*, Ankara 2007.
- İbn Arabî, Ebû Bekir, *Ahkamu'l-Kur'an*, Beyrut 1424/2003.
- İbn Aşur Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1997.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed el-Endelusî, *el-Muharraru'l-Vecz fî Tefsîri Kitabillahi'l-Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşafi, Beyrut 1422/2001.
- İbn Ebî Hatim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Âzîm*, Mekke 1418/1997.
- İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğâ*, thk. Abdusselam Muhammed, Dimaşk 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Barî Şerhu Saihihi'l-Buhârî*, haz. Muhammed Fuad Abdulbakî, thk. Abdulazîz b. Abdullah b. Baz, Beyrut 1379/1960.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Âzîm*, Riyad 1420/1999.
- İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut 1414/1993.
- İbn Sa'dullah, *Ğureru't-Tibyân fî Men lem Yüsemme'fî'l-Kur'an*, thk. Abdulcevad Halef, Beyrut 1990.
- İsfehânî, Rağîb, *Müfredatu Elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudî, Beyrut 1418/1998.
- Kemmas, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Havî fî Tefsiri'l-Kur'an*, İmarat 2009.
- Kitab-ı Mukaddes*
- Kurtûbî, Ebû Abdillah, *el-Cami' li-Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut 1423/2003.
- Kutub, Seyyid, *fî Zilâli'l-Kur'an*, Kahire 1423/2003.
- Maturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, thk. Mevdî Basillum, Beyrut 1426/2005.
- Mevdu'dî, Ebû'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'an*, İstanbul 1986.
- Mücâhid b. Cebr, *Tefsîr*, thk. Muhammed Abdusselam Ebû'n-Nîl, Kahire 1410/1989.
- Müslim, en-Nisabûrî, *el-Müsnedu's-Sahihu*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî, Beyrut t.y.
- Penrice, John, *Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an -Kur'an Sözlüğü-*, çev. Ömer Aydın, İstanbul 2010.
- Pişgin, Yasin, *Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Râzî, Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Tahran t.y.
- Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*, Beyrut 1428/2007.
- Suyutî, *Mufhemâtu'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'an*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Muessesetu Ulumi'l-Kur'an, Beyrut 1403/1982.
- , *ed-Durru'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, t.y.
- , *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*, thk. Ahmed b. Ali, Kahire 1427/2006.
- Şengün, Atıf ve Ulakoğlu, Semih, *Evrîm*, İstanbul 1992.
- Şerefuddîn, Cafer, *el-Mevsûtu'l-Kur'âniyye Hesâisu's-Suver*, thk. Abdulaziz b. Osman et-Toycizî, Beyrut 1420/1999.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut 1414/1992.
- Taberî, Ebû Cafer, *Câmiu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'an*, Beyrut 1420/1999.
- Taslaman, Caner, *Evrîm Teorisi: Felsefe ve Tanrı*, İstanbul 2009.
- Teftazanî, Sa'duddîn, *Muhtasaru'l-Meânî*, İstanbul t.y.
- Yakıt, İsmail, "Kur'an'da İnsanın Yarattığı ve Evrim", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 1998, S. 5, s. 14.
- Yücedoğru, Tevfik, "Kur'an ve Mesh", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak., Der., C. 20, S. 2, 2011, ss. 68-70.*
- Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamizi't-Tenzil ve Ūyuni'l-Ekavil fî Vücuhi't-Te'vil*, Beyrut t.y.
- Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, thk. Ebu'l-Fazl ed-Dimyâtî, Kahire 1427/2006.

